

ЖАЛПЫ ТУШУНУКТӨР

Экономика илими бир адамдын же коомдун чексиз муктаждыктарын канааттандырууда колдогу чектүү ресурстарды эң натыйжалуу (сарамжалдуу) пайдалануу жолдорун изилдейт. Муну чечүүдө экономика илими башка илимдер сыйктуу эле окуялар арасындағы **себеп-натыйжа байланыштарын изилдеп, мыйзам ченемдүүлүктөрдү тапканга аракет кылат**. Мисалы, физикада эмне үчүн адам жана буюмдар жер бетинде космос мейкиндигине учуп кетпестен турат деген сыйктуу, экономикада да бир керектөөчүнүн кандайдыр бир товарды сатып алышына кайсы факторлор таасир берет же экономикалык өсүштү камсыздоо үчүн кандай чараларды көрүш керек деген сымал суроолордун жообу изилденет.

Эгер ресурстар чексиз болгондо, б.а. адамдардын, элдердин бүт муктаждыктарынан ашыкча көлөмдө товар, кызматтар болгондо, **экономика илими болмок** эмес.

Адамдардын тамак ичүү, кийим кийүү, бир үйдө жашоо, бир жерге жетүү, көнүл ачуу, коомдо абройлуу болуу, сый көрүү сыйктуу каалоолорунун баары **муктаждыктар** деп аталат. Аларды канааттандырууга жараган нерселерди **товар жана кызматтар** деп атайбыз. Ал эми товар жана кызматтарды өндүрүүдө ресурстар пайдаланылат. Ресурстар же **өндүрүш факторлору жалпысынан төрткө бөлүнөт: жумушчу күчү (L), капитал (K), табигый ресурстар (N) жана ишкер (E)**.

Акы төлөнүп, сатып алынган товарлар жетишсиз товарлар же **экономикалык товарлар** деп аталат. Мисалы, нан, кийим ж.б. Ал эми муктаждыктан ашыкча, көп көлөмдө болгондуктан бекер болгон товарлар **эркин товарлар** деп аталат. Мисалы, аба, күндүн нуру, булактын жанында суу ж.б.

Адамдардын кандайдыр бир товарлардын баасына, өзүнүн төлөө жөндөмүнө карабастан, көптөгөн товар-кызматтардын арасынан кээ бирлерин тандашын **каалоо (tercih, preference)** дейбиз, ал эми, бир канча альтернативанын арасынан сатып алуу максатында бирөөсүн тандашын **тандоо (seçim, choice)** дейбиз. Ар кандай *тандоонун* натыйжасында **альтернативдүү чыгым** келип чыгат. Кандайдыр бир тандоо жасалганда экинчи эң жакшы альтернатива **альтернативдүү чыгым** болуп саналат.

Чечим кабыл алуучуларды **экономикалык агенттер** деп атайбыз. Алар жалпысынан үчөө: керектөөчүлөр (үй чарбалар), өндүрүүчүлөр (фирмалар) жана мамлекет.

Керектөөчү чечиминде альтернативдүү чыгым: кандайдыр бир товар же кызматты сатып алууда ошол акчага сатып алууга мүмкүн болгон башка товар же кызматка барабар болот. Мисалы, бир керектөөчү 1000 сомго бут кийим сатып алды дейли, анда ал бут кийимдин альтернативдүү чыгымы ошол 1000 сомго сатып алууга мүмкүн болгон, бирок бут кийим сатып алуу үчүн андан баш тартылган товар же кызматка барабар (мисалы, көйнөк менен галстукка).

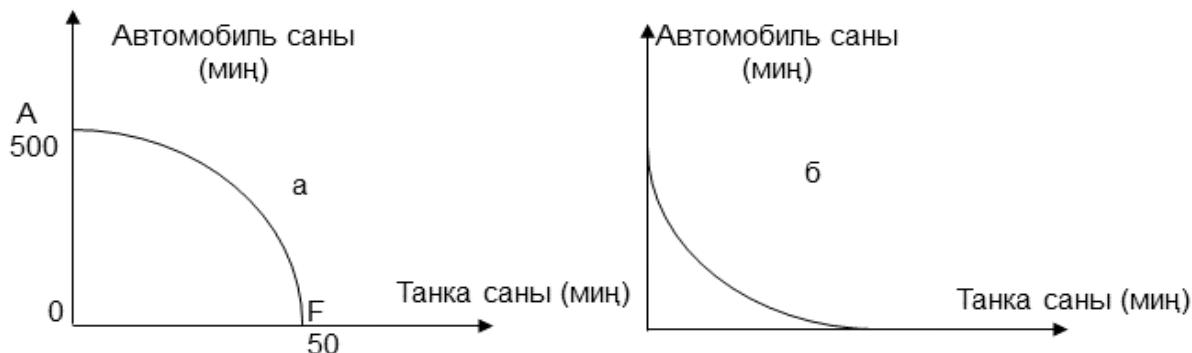
Өндүрүүчү чечиминде альтернативдүү чыгым болсо кандайдыр бир товар же кызматты өндүрүүде ошол өндүрүш ресурстары менен өндүрүү мүмкүн болуп, бирок өндүрүлбөй калган (баш тартылган) товар же кызматтарга барабар болот. Муну өндүрүш мүмкүнчүлүктөрү ийри сыйыгы (*üretim olanakları eğrisi*) менен көрсөтөлүп. **Өндүрүш мүмкүнчүлүктөрү ийри сыйыгы** – бул бир экономикадагы бардык өндүрүш факторлору колдонулганда өндүрүү мүмкүн болгон максимум өндүрүш көлөмүн көрсөткөн товар комбинацияларын көрсөткөн сыйык.

Мисалы, бир экономикада бардык мүмкүнчүлүк пайдаланылганда өндүрүү мүмкүн болгон автомобиль менен танкалардын саны төмөнкүдөй болсун:

Өндүрүш альтернативалары	Танка, мин даана	Автомобиль, мин даана
A	0	500
B	10	470
C	20	420
D	30	310
E	40	200
F	50	0

Бул жерде A альтернативасында автомобиль өндүрүшү 500 мин даанага барабар болсо, танка өндүрүшү нөлгө барабар, б.а. бул альтернативада экономикадагы бардык өндүрүш факторлору, ресурстар автомобиль өндүрүшүнө гана колдонулуп, танка өндүрүшү такыр жасалбаган болот. Ал эми В альтернативасына өткөндө болсо өндүрүлгөн танканын саны 10 мингэ чыгып, автомобиль саны 470 мингэ төмөндөдү. Бул жерде 10 мин даана танканын альтернативдүү чыгымы 30 мин даана автомобильге барабар (себеби өндүрүлгөн автомобиль саны 30 мингэ кыскарды), б.а. бир даана танканын альтернативдүү чыгымы 3 даана автомобильге барабар.

График 1. Өндүрүш мүмкүнчүлүктөрү ийри сыйыгы

Бириңчи графикте (а) өндүрүш мүмкүнчүлүктөрү ийри сыйыгынын төмөн көздөй ийилиши өндүрүш көлөмүнө жараша *өсүүчү чыгымдар* же *өндүрүмдүүлүктүн төмөндөшү* орун алганын көрсөтөт. Мындаидай абал көбүнчө айыл-чарбасында байкалат. Себеби бир товарды толук адистешүү

өскөн сайын (мисалы, буудай) анын өндүрүшүндө түшүмү (өндүрүмдүүлүгү) начар ресурстарды (жерлерди) да колдонуу керек болот. Бул чыгымдардын өсүшүнө себеп болот. Башкача айтканда, өндүрүш көлөмү өскөн сайын анын альтернативдүү чыгымы өсөт. Таблицадан да көрүнүп тургандай, А альтернативасынан Вга өтүүдө 1 танканын альтернативдүү чыгымы 3 автомобильге барабар болгон болсо, Вдан Сга өтүүдө 1 танканын альтернативдүү чыгымы 5 автомобильге барабар болгон.

Экинчи графикте болсо (б) өндүрүш көлөмүнө жараша *төмөндөөчү чыгымдар* же *өндүрүмдүүлүктүн өсүшү* орун алганы көрсөтүлгөн. Башкача айтканда, мындай учурда өндүрүш көлөмү өскөн сайын анын альтернативдүү чыгымы төмөндөйт.

Мамлекеттин чечиминде альтернативдүү чыгым мамлекеттик ресурстарды пайдаланууда келип чыгат. Негизги мамлекеттик ресурс мамлекеттик бюджет болуп саналат. Мисалы, Чүй облусундагы жолдордун 1 миллиард сомго ондолушунун альтернативдүү чыгымы ошол суммага бүткөрүлө турган башка мамлекеттик жумушка (мисалы, Ош облусундагы жолдордун ондолушуна) барабар болот. Бирок бул жерде жеке эмес коомдук болгондуктан, **«коомдук альтернативдүү чыгым»** түшүнүгү келип чыгат.

Негизги түшүнүктөр

1) **Муктаждык:** Канааттандырылганда ырахат берген, канааттандырылбаганда болсо кыйналууга жана кайғыга себеп болгон, ал тургай, өмүргө коркунуч алып келген (мисалы, суу, тамак-аш) сезимдер.

Муктаждыктар экономикалык жана экономикалык эмес болуп экиге бөлүнөт. Товар же кызмат менен канааттандыруу мүмкүн болгон муктаждыктар экономикалык муктаждыктар болот. Мисалы, суу, калем, кагаз ж.б. Сатып алып канааттандырууга болбогон муктаждыктар экономикалык эмес болот. Мисалы, жакшы көрүлүү, кадыр-барктуу болуу, акылдуураак болуу ж.б. Мындай муктаждыктар экономисттерди кызыктырбайт.

Күчү жагынан мажбурлуу жана маданий болуп экиге бөлүнөт. Мажбурлууга тамактануу, суу ичүү, жылынуу, кийинүү, бир үйдө жашоо ж.б. кирет. Маданий муктаждыктар канааттандырылбаса адамдын жашоосуна коркунуч туулбайт, маанайынын түшүшүнө себеп болушу мүмкүн. Мисалы, көңүл ачуу, эс алуу, киного, концертке, театрга баруу ж.б. **Кээ бир муктаждыктар мажбурлуу болбогону менен, кийинчөрөк мажбурлуу болуп калышы мүмкүн.** Мисалы, тамеки тартпаган адам үчүн тамеки мажбурлуу муктаждык эмес, бирок бир адам үзгүлтүксүз тамеки тартса, белгилүү убакыттан кийин тамеки тартуу мажбурлуу муктаждыкка айланат.

Муктаждыктар чексиз деп айтылат, себеби саны абдан көп. Жаңы технологиялык ачылыштар, көнүмүш адаттар жана мода сыйктуу себептерден улам өзгөчө маданий муктаждыктарга күн сайын

жаңылары кошуууда. Ошондой эле, бир кездерде люкс товар болгон же таптакыр болбогон табигый газ, муздаткыч, кир жуугуч машина, телевизор, смартфон, компьютер, интернет сыйктуу товар-кызматтар учурда көп адамдар үчүн мажбурлуу муктаждыкка айланды.

Муктаждыктардын күчү ар түрдүү болот жана канааттандырылган соң күчү азайат. Ар бир муктаждыктын күчү ар башка. Ошондой эле, муктаждыктын күчү бир адам үчүн ар дайым бирдей эмес. Бир муктаждык канааттандырылганда, адатта анын күчү азаят. Адам биринчи кезекте эң күчтүү муктаждыгын канааттандырууга умтулат. Андан соң ал муктаждыктын күчү азайып, адам эми өзүнө маанилүү болгон башка муктаждыгын канааттандырууга багытталат. Башкача айтканда, адам дайыма эң зарыл муктаждыгын канааттандырууга аракеттенет. Канааттандырылган муктаждыктын күчү азайган сайын, ал кийинки муктаждыкка ётөт. Ошентип, адам ошого жараша эмнени сатып алаарын же сатып албай турганын чечет. Мисалы, өтө ачка жана ошол эле учурда өтө суусаган бир адамды элестетели. Бул адамга тамак жана суу сунуш кылынса, ал адегенде сөзсүз суу ичет, анткени муктаждыктардын ичинен кайсысы күчтүү болсо, ошону биринчи канааттандырат. Бир нече ууртам суу ичкенден кийин, суусоо муктаждыгынын күчү азаят да, анын ордуна ачка болуу муктаждыгы алдыга чыгат. Ошентип, адам тамак жей баштайт. Анан тамак муктаждыгынын күчү азайып, суу ичүү муктаждыгы кайра алдыга чыгат. Кыскасы, муктаждыктардын күчү ар башка. Мындан тышкary, ар бир муктаждыктын күчү дайыма өзгөрүп турат. Жалпысынан, бир муктаждык канааттандырылган сайын анын күчү азаят, ал эми башка муктаждык алдыга чыгат. Эгер муктаждыктын күчү канааттандырылганда азайбаса, анда адам канча товар же кызмат колдоноорун аныктай алмак эмес. Мисалы, суу ичкен адам канча суу ичээрин билбей калмак.

Көп учурда муктаждыктар бири-бириниң ордун алмаштыра алат. Бул көрүнүш, өзгөчө, мажбурлуу эмес муктаждыктарда көп кездешет. Мисалы, бир үй-бүлө жайкы эс алууда деңиз жээгинде эс алуудан баш тартып, анын ордуна үйүнө килем сатып алса болот. Бул жерде эс алуу муктаждыгы үйдү кооздоо муктаждыгына алмаштырылган. Эгер муктаждыктар бири-бириниң ордун алмаштырбаса, адамдардын жөнөкөй чечим кабыл алуусу мүмкүн болбой калмак. Мындан тышкary, бир муктаждыкты ар кандай товар же кызмат менен канааттандырууга болот. Башкача айтканда, бир муктаждыкты канааттандыруу үчүн бир товардын ордуна башка товар колдонулушу мүмкүн. Мисалы, этке болгон муктаждыкты кой эти менен да, уй эти менен да, тоок эти менен да канааттандырууга болот.

Экономист үчүн муктаждыктын адеп-ахлактык жагы жок. Адамдын канааттандырууну каалаган ар бир сезими муктаждык болуп эсептелет. Кээде бул муктаждыктарды канааттандыруу үчүн колдонулган товар же кызмат мыйзамга каршы болушу мүмкүн. Мисалы, баңгизат колдонууга жана аны сатуу же сатып алууга мыйзам тарабынан тыюу салынган. Бирок, баңгизаттан көз каранды

киши аны колдонбосо абдан кыйналғандыктан, экономикалык жактан ал да муктаждық катары кабыл алынат. Ошондуктан экономист муктаждыктардын адеп-ахлактық жагы менен алеңтенбейт.

2) *Өндүрүш факторлору*: товар жана кызматтарды өндүрүүдө колдонулган ресурстар. Булар негизинен төртөө.

А) Жумушчу күчү (*İşgүcü*): бир өлкөдөгү жумушчу күчү ал өлкөдөгү жалпы калктын санынан иштей албай турган жаштагы улгайғандар менен эмгек жашына жете электердин санын кемитүүдөн табылат. Ошондуктан жумушчу күчүнүн саны калктын санынан бир топ аз болот. Ошондой эле, жумушчулардын иштөө мөөнөтүү, жөндөмдөрүү, билими, иштөө каалоосу, маанайы сыйктуу факторлор алардын өндүрүмдүүлүгүнө таасир берет. Жумушчу күчү сапаттуу, б.а. билимдүү (инженер, доктор, учкуч) жана сапатсыз, б.а. кара жумушчу болуп бөлүнөт. Сапаттуу жумушчу күчүн «адам капиталы» деп да атайбыз. **Бир өлкөдөгү калктын өзгөчөлүктөрү** кандай гана болбосун, жалпы жумушчу күчүнүн саны кыска мөөнөттө чектелүү болот жана олуттуу жогорулатуу мүмкүн эмес. Узун мөөнөттө калктын санынын өсүшүнөн жана жумушчулардын санына же сапатына таасир тийгизген башка факторлордон (миграция, технологиянын өнүгүшүү, билим деңгээли сыйктуу) улам жумушчу күчүнүн саны жана өндүрүмдүүлүгү жогорулашы ыктымал.

Б) Табигый ресурстар (*Doğal Kaynaklar*): товар жана кызмат өндүрүүдө ишкана турган жер (талаа), айдоо талаалар жана өсүмдүк талаалары (айыл-чарба продукттары, мөмө-жемиши, жашылчалар өстүрүлгөн жерлер), токойлор, кен байлыктар, дарыялар, көлдөр жана деңиздер, күн энергиясы, шамал ж.б. табигый ресурстарды түзөт. Булар өндүрүштө колдонулган, бирок адам колу менен жасалбаган, табиятта даяр турган өндүрүш ресурстары. Табигый ресурстар кайра калыптануучу (күн энергиясы, токой ж.б.) жана түгөнүүчү (мунаизат, темир, алтын кени ж.б.) болуп бөлүнөт. **Табигый ресурстардын дүйнөдөгү таралышы** бирдей эмес. Табигый ресурстарга бай өлкөлөр адатта ылдам өнүгүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат.

В) Капитал (*Sermaye*): өндүрүштө колдонулуу максатында адам колу менен өндүрүлгөн өндүрүш каражаттары. **Капитал экиге бөлүнөт: физикалык жана финансыйлык капитал** болуп. Негизи экөө бир түшүнүк десек да болот, себеби физикалык капиталдын булагы финансыйлык капитал болот. Экономикада өндүрүш фактору катары капитал тууралуу сез кылышканда физикалык капитал айтылат. Физикалык капиталга өндүрүштө жумушчу күчүнүн өндүрүмдүүлүгүн жогорулаткан машина-техникалар, жабдыктар, имарат, эмеректер, жол, суу сактагыч ж.б. кирет. Мисалы, цемент заводдо завод турган жер, суу, өндүрүштө табигый ресурс катары колдонулган чийки заттар табигый ресурстарга, ал эми заводдун имараты, жабдыктар, машина-техникалар, заводдун жолу капиталга кирет. Өндүрүш жасагысы келген ишкер керектүү физикалык капиталды камсыз кылуу үчүн банктан

кредит альши мүмкүн, облигация же акция чыгарып инвесторлордон каражат чогултушу ыктымал же өзүнүн финанссылык байлыгын салышы мүмкүн. Бул финанссылык капитал болуп саналат.

Г) Ишкердүүлүк же ишкер (*Girişim ya da Girişimci, Müteşebbis*): жумушчу күчү, табигый ресурстар жана капиталды чогултуп өндүрүштү уюштурган киши же кишилер, б.а. бул физикалык жак да болушу мүмкүн же фирма же мамлекеттик ишканда болушу мүмкүн. Экономисттердин кээ бирлери муун өзүнчө бир фактор катары караса, кээ бирлери жумушчу күчүнүн ичинде карайт.

3) *Товар, кызмат жана пайдалуулук*. Адамдын муктаждыктарын түз же кыйыр түрдө канаттандырган нерселер *товар же кызмат* деп аталат. **Товар же кызматтар муктаждыкты канаттандыруу үчүн колдонулганда пайдалуулук** келип чыгат. Пайдалуулук түшүнүгү субъективдүү, б.а. адамга жараша өзгөрөт. Мындан тышкary, убакытка жараша да өзгөрөт, мисалы, бир адамдын аябай курсагы ачып турганда жеген тамагынан алган пайдасы менен ток кезде алган пайдасы айырмалуу болот. Кызмат да товардай эле пайда берет. Мисалы, чач кестириүү, транспорт кызматынан пайдалануу. Кээде экөө бирдей пайда алып келиши да мүмкүн. Мисалы, кир жуугуч машина (товар) менен кийимдерди кир жуугуч жерде жуудуруунун (кызмат) пайдасы бир (кийимдердин жуулуп-тазаланышы).

Муктаждыктарга салыштырмалуу аз болгон жана ошондуктан алуу үчүн бир нарк төлөө керек болгон товарлар экономикалык товарлар деп аталат. Ал эми муктаждыктарга салыштырмалуу көп болгондуктан, адамдар эч эмгек коротпостон айланасынан каалагандай ала алган товарлар эркин товарлар деп айтылат. Мисалы, аба, күндүн нуру ж.б. Экономикалык анализдерде экономикалык товарлар эле каралат.

Экономикалык товарларды ар кандай белгилерине карап бир нече топко бөлүүгө болот. Тиричиликке керектелген көпчүлүк товарлардын бир бөлүгү материалдык көрүнүшкө ээ болгон нерселерден турат. Бул товарларга, мисалы, тамак-аш, кийим-кече, эмерек, үй-бүлөлүк буюмдар, автоунаа ж.б. кирет. Демек, кардарлардын муктаждыгын канаттандыруу үчүн сатып алынып, колдонулушу мүмкүн болгон, материалдык көрүнүшкө ээ болгон нерселер **материалдык товарлар** деп аталат. Ал эми кардарлардын муктаждыгын канаттандырган, бирок материалдык көрүнүшкө ээ болбогон нерселер **материалдык эмес товарлар же кызматтар** деп аталат. Бул товарларды көрүү мүмкүн эмес жана бир физикалык формада болбайт. Мисалы, билим берүү, саламаттыкты сактоо, транспорттук кызматтар, адвокаттык жардам, концерт, эс алуу ж.б. **Материалдык эмес товарлардын өзгөчөлүгү, алар кардарлардын муктаждыгын канаттандырганы менен, колго кармалбайт жана сакталбайт.** Ошондуктан алар «кызмат көрсөтүүлөр» деп да аталат. Товарды өндүрүлгөндөн кийин сактоого болот, башкача айтканда кампада сактоо аркылуу, анын чыдамдуулугуна жараша бузулганга чейин пайдаланылат. Ошол эле учурда, товарды өзгөртүп, башка бирөөгө өткөрүп берүү мүмкүн,

башкача айтканда менчик укугу башкага өтө алат. **Кызмат болсо өндүрүлгөн учурда эле колдонулат.**

Сакталбайт жана менчикке өтпөйт.

Товарлар муктаждыктарды канааттандыруусуна жараша **керектөө товарлары жана өндүрүш товарлары** деп бөлүнөт. Керектөө товарлары керектөөчүлөрдүн муктаждыктарын түз канааттандырган товарлар. **Бул товарлар ақыркы товарлар деп да аталат.** Мисалы, китеп, нан, радио ж.б. Өндүрүш товарлары башка товарларды өндүрүүгө мүмкүнчүлүк берген товарлар. **Булар ара товарлар деп да аталат.** Бул товарлар өлкөнүн физикалык капиталын түзүп, экономикалык өнүгүүнүн негизги фактору болуп эсептелет. Мисалы, техника-жабдыктар, өндүрүш каражаттары ж.б.

Мөөнөтүнө жараша **бир жолу колдонулчу (тамак-аш, кийим-кече ж.б.)** жана узун мөөнөттүү **товарлар (эмерек, унаа ж.б.)** деп бөлүнөт. Ошондой эле, **санын көбөйтүүгө мүмкүн болгон (китеп, нан, тамеки ж.б.)** жана **көбөйтүлгүс товарлар** (тарыхый буюмдар, сүрөттөр ж.б.) болуп бөлүнөт. Бири-биринин ордуна колдонулган товарлар **ордун алмаштыруучу товарлар** (каймак май-маргарин, койдун эти-үйдүн эти сыйктуу), муктаждыкты канааттандырууду чогуу колдонулган товарлар **толуктоочу товарлар** (унаа-бензин, смартфон-уюлдук оператордун кызматы) деп аталат.

4. **Өндүруш:** адамдардын муктаждыктарын канааттандырууну көздөп товар жана кызматтардын *санын же пайдалуулугун* көбөйтүү иш-аракети. Тагыраак айтканда, өндүрүш бул бир гана товар-кызматтардын санын көбөйтүү эмес. Жогоруда айтылғандай, **товарлардын муктаждыктарды канааттандыруу өзгөчөлүгү пайдалуулук деп аталат.** Ошондуктан өндүрүлгөн товарлардын пайдалуулугун жогорулатуу да өндүрүш болуп саналат. Мисалы, Эквадордо өндүрүлгөн банандын Кыргызстандагы бир адамга эч кандай пайдасы жок. Анын Эквадордон Кыргызстанга алынып келиши да өндүрүш болот. Өндүрүштүү кыскача кошумча нарк жаратуу десек да болот. Кошумча нарк – бир өндүрүүчү тарабынан кошулган нарк же фирманин жалпы кирешеси менен поставщиктерге төлөгөн чыгымдарынын ортосундагы айырма.

Санын көбөйтүүгө айыл-чарба өндүрүшү жакшы мисал болот (буудай, жүгөрүү, сабиз ж.б.).

Пайдасын көбөйтүп жасалган өндүрүш 4 түрдүү болушу мүмкүн:

А) Жер пайдасы (Mekan Faydası): ташуучулук кызматынан келип чыккан пайда. Мисалы, Ысык-Көлдөгү картошканы Бишкекке алып келүү.

Б) Убакыт пайдасы (Zaman Faydası): сактоо кызматы десек да болот. Күзүндө айыл-чарба продукттарын арзан алып кыштын аягына чейин сактоодон келип чыккан пайда.

В) Менчик пайдасы (Mülkiyet Faydası): товардын бир адамдын менчигинен башка адамдын менчигине өтүшүнөн келип чыккан пайда. Ортомчулар (соодагерлер) жараткан пайда.

Г) Формасын өзгөртүү пайдасы (Şekil Faydası): Өнөр-жай өндүрүшү. Мисалы, жыгач, темирлерден эмерек жасоо, ар кандай металл, айнек, пластмассаларды колдонуп компьютер, телефон, телевизор жасоо ж.б.

Д) Кызмат да бир өндүрүш болуп саналат. Мисалы, адвокаттын кызматы, доктордун кызматы ж.б. Ушул сыйктуу эле бир үй кожойкесинин үйлөрүн тазалашы, тамак даярдаши, балдарын карашы да бир кызмат жана ошондуктан өндүрүш болуп саналат.

5. Эмгектин бөлүнүшү, адистешүү жана алмашуу. Бир адамдын же үй-бүлөнүн бүт муктаждыктарын өзү жалгыз канаттандырыши мүмкүн эмес. Ошондуктан адамдар жеңе жөндөмүнө, мүмкүнчүлүктөрүнө жараша адистешишет жана мунун натыйжасында эмгектин бөлүнүшү келип чыгат. Эмгектин бөлүнүшү **кесиптик** (докторлук, мугалимдик, фермерлик, тигүүчүлүк, соодагерлик ж.б.) жана **техникалык** (ишкананын ичинде, мисалы, тикмечи, бычмачы, үтүкчү ж.б.) болуп бөлүнөт. Эмгектин **бөлүнүшү жана адистешүү натыйжалуулуктун жана натыйжада бүт адамдардын, өлкөлөрдүн бакубаттагынын өсүшүнө себеп болот. Адистешүүдөн алмашуу келип чыгат жана булар экономикалык мамилелердин негизин түзөт.** Эгер бүт адамдар эч адистешпей, бир-бири менен экономикалык мамиле жасабаганда, экономика илими болмок эмес. Мындай абал бакубаттыкты abdan төмөндөтмөк. Мисалы, бир кийимдүү болгусу келген киши алгач мал багып анын жүнүн алыш, аны жипке айлантып, аны токуп, бычып, анан кийим тигиши зарыл, бирок керектүү инструмент, жабдыктарды (кайчы, ийне ж.б.) өзү жасашы керек болот, ал үчүн темир кенин таап, аны казып, ээритип кайчы, ийне жасаганды үйрөнүшү керек. Демек бир кийимди тигүү үчүн балким жарым өмүрү өтүшү мүмкүн. **Эмгектин бөлүнүшү жана адистешүүдөн алмашуу келип чыгат.** Тагыраак айтканда, коомдун мүчөлөрү өздөрү өндүргөн товар-кызматтарын башка мүчөлөр тарабынан өндүрүлгөн товар-кызматтар менен алмашат.

6. Бөлүшүү жана керектөө. **Бөлүшүү өндүрүшкө катышкан өндүрүш факторлорунун, т.а. өндүрүш факторлорунун ээлеринин өндүрүштөн (кошумча нарктан) канчалык үлүш алаарын карайт.** Бөлүшүнү эки түрдүү карасак болот: **функционалдык бөлүшүү жана жекече бөлүшүү.** Функционалдык бөлүшүү өндүрүш факторлорунун өндүрүштүн канчалык бөлүгүн алганын көрсөтөт. Өндүрүш (кошумча нарк) бир канча өндүрүш факторунун чогуу иш-аракети менен жасалгандыктан, жаратылган кошумча нарк ошончого бөлүнөт. Жумушчу күчү **эмгек акы (ücret)** катары, капитал **пайыз (faiz)** катары, табигый ресурстар **ижара акы (rant)** катары, ишкер болсо **пайда (kar)** катары өз үлүшүн алышат. **Бул жерде капитал финансыйк капитал катары каралгандыктан, анын кирешеси пайыз деп кабыл алынат.** Бирок физикалык капитал түрүндө өндүрүшкө ижарага (арендага) берилген болсо, анын акысы ижара акы катары алынат. **Жекече бөлүшүү дегенде бир өлкөдө белгилүү убакытта жаратылган кошумча нарктын коомдогу адамдардын ортосунда кандайча бөлүнгөнүн**

түшүнөбүз. Коомдогу адамдар ошол эле учурда өндүрүш факторлорунун ээлери болгондуктан, функционалдык бөлүшүү менен жекече бөлүшүүнүн ортосунда тыгыз байланыш бар.

Товар жана кызматтардын түздөн-түз муктаждыкты канаттандыруу үчүн пайдаланылыши керектөө деп аталат. Мисалы электр энергиясынын үйдө колдонулушу. Ал эми электр энергиясы бир ишкана тарабынан башка товарды өндүрүү үчүн пайдаланылып жатса бул керектөө болуп саналбайт. Керектөө сөзсүз эле товарды түгөтүп жок кылбашы мүмкүн. Мисалы, суу ичүү суунун түгөнүшүнө себеп болот, ал эми музейге баруу да керектөө болуп саналат, бирок ал жердеги буюмдар андан зыян көрбөйт. Бир адамдын бир товарды керектеши башка адамдын керектешине тоскоол болсо, мындай товар *жекече товар* (*özel mal*) деп аталат, эгер жолтоо болбосо анда *коомдук товар* (*kamusal mal*) деп аталат. Мисалы, тамак жекече товарга мисал болсо, тышкы жана ички коопсуздуктун камсыздалышы (армия, полиция кызматы) коомдук товарга мисал. Эгер, мисалы, электр энергиясы бир заводдо кандайдыр бир өндүрүш жасоо үчүн колдонулуп жатса, ал керектөө болуп саналбайт. Ал «арадагы колдонуу» (*ara kullanım*) болуп саналат. *Арада колдонулган товарлар ара товарлар* (*ara mal*) же *өндүрүш товарлары* (*üretim malı*) деп айтылат.

Коомдук илим тармагы болгон экономикада мыйзам, теориялардын өзгөчөлүктөрү

Коомдук (социалдык) илимдерде табигый илимдердеги сыйктуу анык, өзгөрүлгүс мыйзамдар жокко эсе. Ар кандай экономикалык теория убакытка, шартка жараша кээде туура иштеши кээде тескери иштеши мүмкүн. Ошондой эле, лабораторияда текшерүү мүмкүнчүлүгү болгондуктан, чыныгы шарттарга байкоо жүргүзүлөт. Экономикалык теориянын калыптануу баскычтары жалпысынан төмөнкүдөй: алгач **байкоо** жасалат, анан ошого жараша **гипотеза** айтылат (гипотеза жасалганда бир катар факторлор өзгөрүлгүс (туруктуу, *ceteris paribus*) деп кабыл алынып, индукция (*tümevergit*) ыкмасы колдонулат), анан ал гипотеза ар кайсы жерлерде окуялардын арасында **текшерилет** (тест кылышат) (гипотезаны текшерүүдө дедукция (*tümdengelim*) ыкмасы колдонулат), эгер бүт экономикалык окуяларда ал гипотеза тастыкталса, анда ал гипотеза **теорияга** айланат.

Позитивдүү жана нормативдүү экономика: позитивдүү экономика экономикалык окуялар арасындағы **себеп-натыйжа байланыштарын** объективдүү түрдө аныктаганга аракет кылат жана эмне үчүн, эмне себептен деген суроолордун жообун изилдейт. Мисалы, кайсы товарлар, кандай санда өндүрүлөт деген суроонун жообун изилдейт. **Нормативдүү экономика** **болсо баалуулуктарды камтыйт**. Мисалы, кайсы товардын кандай санда өндүрүлүшү **жакшы болот** деген суроонун жообун карайт. Нормативдүү экономика экономикалык саясаттын келип чыгышына шарт түзөт. Бир мисал берсек: «*Жаштарда жумушсуздук маселеси жогору. Ошондуктан мамлекет бул багытта чара көрүшү керек.*» Бул сүйлөмдө жаштарда жумушсуздуктун жогору болушунун себептерин изилдөө

позитивдүү экономиканын темасы болсо, мамлекеттин жаштардын жумушка орношушуна көмөк көрсөтүү же аларга өзгөчө жумушсуздук жөлөк пулун берүү же бербөө, кандай көлөмдө берүү сыйктуу маселелер нормативдүү экономиканын темасы болот.

Теория жана чыныгы экономикалык жашоо

Экономика илиминдеги теориялар чыныгы экономикалык жашоодон алынат. Бирок турмуш дайыма өзгөрүп тургандыктан, теориялар да убакыттын өтүшү менен жаңыланып туршу керек. Табият илиминдеги мыйзамдар сыйктуу өзгөрбөс нерсе эмес, экономикада коомдук шарттар өзгөргөн сайын теориялар да өзгөрүшү мүмкүн. Бирок бул теориялар чындыкка дал келбейт дегенди билдирибейт. Кээде айрымдар «теорияны таштап, чыныгы жашоого кара» дешет. Бул эки жагдайды билдириши мүмкүн: теория башынан эле туура эмес болуп, чындыктарды чагылдырбайт; же болбосо, теориянын божомолдору эскирип, учурдагы шартка туура келбей калган.

Эгер теория чындыктарга дал келбей калса, аны талтакыр четке кагуу эмес, тескерисинче эмне үчүн туура келбей калганын изилдөө маанилүү. Негизги жыйынтык экономика илиминде эч бир теорияны абсолюттук чындык катары кабыл албоо керек. Теорияларды дайыма текшерип, шек санап, чындыктарга туура келеби же жокпу деп изилдеп турушубуз зарыл. Ошондо гана экономика илими бекем жана ишенимдүү болот.

ЭКОНОМИКАНЫН НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕРИ

Бүттүү экономикалык иш-аракеттер экономикалык бакубаттыкты жогорулатууну көздөйт. Ошондуктан кандай гана экономикалык система болбосун 3 негизги маселени эң жакшы жол менен чечүүнү максат кылат: а) чектүү ресурстардын баарын пайдалануу (**толук колдонуу маселеси**); б) чектүү ресурстарды муктаждыктарды эң жакшы канаттандыра тургандай кылыш көлдонуу (**туура колдонуу маселеси**); в) колдогу мүмкүнчүлүктөр менен өндүрүлгөн товар жана кызматтардын санын көбөйтүү (**экономикалык өсүү маселеси**).

Толук колдонуу маселесин толук жумуштуулук жолу менен чечүүгө болот. Бирок өндүрүш факторлорунун (жумушчу күчү, капитал, табигый ресурстар) баарын толук колдонуу иш жүзүндө мүмкүн эмес. Мындан тышкary, бүгүн колдонулбаган капитал менен табигый ресурстарды келечекте колдонууга болот, ал эми жумушчу күчүнүн иштебей туршу анын текке кетиши дегенди билдириет. Ошондуктан негиз катары жумушчу күчү каралат. **Өзгөчө көп жылга созулган экономикалык кризис** (мисалы, 1929-жылкы Улуу депрессия) жылдарында жумушсуздук өсүп, коомдук чыңалуу күч алат. Ошондуктан экономикалык кризистердин алдын алуучу экономикалык саясаттын мааниси чон.

Ресурстарды туура колдонууда болсо төмөнкү **үч суроо** негизги болуп саналат: *а) кайсы товар жана кызматтар жана канча санда өндүрүлөт?* *б) өндүрүш кайсы өндүрүш факторлорунун жардамы менен, кайсы ыкмалар менен, кантип жасалат?* *в) товар жана кызматтар ким учун өндүрүлөт?*

Биринчи суроо экономикада өндүрүлө турган товар жана кызматтардын түрлөрү менен санын аныктайт. Мисалы, кандай көлөмдө жана кандай түрдөгү кийимдер, тамак-аштар ж.б. өндүрүлөт. Эгер элдин муктаждыгынан көп өндүрүлсө, анда ал товар-кызматтар колдонулбай, жок болушу мүмкүн. Тескерисинче, жетишиз өндүрүлсө, таңсыктык пайда болуп, көптөгөн ыңгайсыздыктар жана кыйынчылыктар келип чыгат. Бул суроого жооп берүүдө керектөөчүлөрдүн каалоо-тандоолору негиз болушу керек.

Экинчи суроо өндүрүш технологиясы менен байланыштуу, б.а. өндүрүштө жумушчу күчү көбүрөөк пайдаланылабы же капиталбы? Өндүрүштө кайсы технология колдонулат? Бул суроолордун жообун ал факторлордун баалары аныктайт.

Үчүнчү суроодо кирешенин бөлүнүшү чечүүчү фактор болуп саналат. Бул жерде мугалимдин, инженердин, программисттин, дарыгердин кирешесинин ортосунда канчалык айырма болот? Тагыраак айтканда, кимдер байыраак, кимдер жакырыраак болот деген негизги суроо турат. Кирешенин бөлүнүшүн кимдер, эмненин негизинде чечет деген суроо экономикалык системалар тууралуу талкуулардын борборун ээлейт.

Кайсы товар-кызматтар, кантип жана кимдер үчүн өндүрүлөөрү тууралуу чечимдердин кабыл алынышында экономикадагы чектелүү ресурстардын коомдун бакубаттыгын эң жогорку деңгээлге көтөрө тургандай таризде өндүрүшкө катышыши жана өндүрүлгөн товар-кызматтардын адамдардын ортосунда эң адилеттүү бөлүштүрүлүшү экономикалык эффективдүүлүктүн негизги көрсөткүчү болуп саналат. **Ресурстардын колдонулушунда да (өндүрүштө эффективдүүлүк), кирешенин бөлүнүшүндө да (бөлүшүүдө эффективдүүлүк) эффективдүүлүккө жеткенде, жалпы экономикалык эффективдүүлүк камсыз кылышат.** Мунун критерийи бир товардын өндүрүшүн азайтпастан, экинчи товардын өндүрүшүн көбөйтүү мүмкүнчүлүгүнүн болбошу. **Тагыраак айтканда, өндүрүштө эффективдүүлүк толук жумуштуулук учурун түшүндүрөт.** Бөлүшүүдө эффективдүүлүк болсо коомдо өндүрүшкө катышкандардын ортосунда **жалпы өндүрүштүн эң натыйжалуу бөлүштүрүлүшүн** **чагылдырат.** Мунун критерийи кирешени башкача бөлүштүрүү аркылуу эч кимди байыраак кылуу мүмкүнчүлүгүнүн болбошу.

Өндүрүш мүмкүнчүлүгүн көбөйтүү же экономикалык өсүүнүн булагы **интенсивдүү** (ички, б.а. өндүрүмдүүлүктүү жогорулатуу аркылуу) же **экстенсивдүү** (сырткы, б.а. өндүрүш факторлорунун санынын өсүшү аркылуу) болушу мүмкүн. Интенсивдүү өсүүдөгү негизги фактор болуп

технологиялык өнүгүү жана жумушчу күчүнүн сапатынын жогорулашы (мис. адистешүү) саналат. Өндүрүштө эффективдүүлүк камсыз кылынган учурда экономикалык өсүү өндүрүш мүмкүнчүлүгү ийри сзызыгынын жогору көздөй жылышынан гана келип чыгышы мүмкүн.

Негизги экономикалык маселелер жана экономикалык система

Кайсы экономикалык система кабыл алынбасын, ар бир коомдун алдында турган экономикалык маселелер бар экенин белгиледик. Эки бир-бирине карама-каршы келген системада, т.а. **либералисттик (капиталисттик) система менен борбордук пландоо (социалисттик) системасында** **бул суроолор башка башка механизмдер менен чечилет.** Либералисттик системада рынок механизми (баа механизми) жана адамдардын өзүмчүлдүгү жана рационалдуулугу болсо борбордук бийлик аныктайт. Ал эми борбордук пландоо системасында болсо борбордук бийлик аныктайт.

Либералдык капиталисттик система жана рынок механизми

Өндүрүш жана керектөөдө чексиз жеке менчик укугу таанылган, адамдар каалагандай келишим түзэ алган система либералдык капиталисттик система деп аталат. Бул система 18-кылымда Адам Смиттин «Элдердин байлыгы» аттуу эмгеги менен негизделген. Адам Смиттин ою боюнча, коомдун бакубаттыгы үчүн мамлекет атайын кийлигиштестен, ар ким өз кызыкчылыгы үчүн аракет кылса, жалпысынан коом үчүн пайдалуу натыйжа чыгат. Мында өндүрүш жана соода «көрүнбөгөн кол» тарабынан жөнгө салынат.

Рынок механизминин иштешинин негизги өзгөчөлүгү төмөнкүдөй: а) өндүрүүчүлөр керектөөчүлөрдүн каалоосуна жараша өндүрүштү уюштурат; б) фирмалар атаандаштык аркылуу арзан жана сапаттуу товар чыгарууга аракет кылат; в) баалар өндүрүштүн көлөмүн жана товарлардын багытын аныктайт. **Бул система керектөөчүнүн каалоосун биринчи орунга кооп, өндүрүштү ошол багытта өнүктүрөт.** Кыскача айтканда, либералдык капиталисттик системада: а) жеке менчик жана эркин рынок негизги орунда турат; б) баа (рынок) механизми өндүрүштү жана керектөөнү жөнгө салат; в) керектөөчүлөрдүн талабы өндүрүштүн багытын аныктайт; г) ишкерлердин пайда табуу умтулудусу экономикалык өсүштү камсыздайт.

Социалисттик система жана борбордук пландоо

Социалисттик ой-пикир либералдык капиталисттик түзүлүшкө болгон реакция катары чыккан. Карл Маркс капиталисттик системанын чоң адилетсиздиктерди жаратарын белгилеп, жумушчулардын татаал жашоосун байкаган. Капиталисттик түзүлүштө өндүрүш факторлору (жер,

капитал, ишкердүүлүк) жеке менчикте болсо, социалисттик түзүлүштө алар коомго таандык болушу керек деп эсептелген.

Социалисттик түзүлүштүн негизги өзгөчөлүктөрү төмөнкүдөй:

Борбордук пландоо: капиталисттик түзүлүштө чечимди рынок механизми кабыл алса, социалисттик түзүлүштө чечимди борбордук бийлик (мамлекет) кабыл алат.

Толук жумуш менен камсыздоо: мамлекет ар бир жаранды жумуш менен камсыз кылгандыктан, жумушсуздук маселеси болбайт деп эсептелет.

Ресурстарды натыйжалуу пайдалануу: кайсы товар канча өлчөмдө өндүрүлөөрүн жана кайсы технологиялар колдонулаарын мамлекет аныктайт. Жер менен капитал мамлекетке тиешелүү болгондуктан, жеке адамдар пайыз, ижара кирешесин албайт. Ар бир адам болгону эмгек акы алат.

Өндүрүш кубаттуулугун жогорулатуу: жаңы инвестициялар жана өндүрүш мүмкүнчүлүктөрүн көнөйттүү да мамлекеттик пландоого ылайык жүргүзүлөт.

Социалисттик түзүлүштүн артыкчылыктары катары төмөнкүлөр белгиленет: а) киреше бөлүштүрүүдө адилеттүүлүк камсыздалат; б) ресурстар туура пайдаланылса, жумушсуздук маселеси болбайт; в) өнүгүү темпи жогору болот деп күтүлөт, анткени мамлекет инвестицияны өзү багыттайт.

Социалисттик түзүлүштүн кыйынчылыктары жана ага карата айтылган сын-пикирлер:

а) борбордук пландоо өтө татаал бюрократияны талап кылат.

б) баалар борбордон аныкталгандыктан, өндүрүш факторлорунун салыштырмалуу чектелүүлүгүн жана ошого жарава алардын бааларын туура аныктоо кыйын болуп, ресурстар ысырап болушу мүмкүн.

в) эмгектин өндүрүмдүүлүгүн арттыруу үчүн кошумча шыктандыруулар (премия ж.б.) талап кылышат. Премия өндүрүштүн көлөмүнө жарава берилсе, товардын сапаты төмөндөшү ыктымал. Бүт адамдар эмгек акы катары гана киреше алган мындай системада жетекчилер менен жумушчуларды натыйжалуу иштөөгө багыттоо кыйын болот.

г) эмненин өндүрүлөөрүн мамлекет чечкен сыйктуу, эмненин керектелээрин да мамлекет чечет. Бул жеке адамдардын ишкердүүлүк жана керектөө эркиндигин чектейт.

д) рынок жок болгондуктан, товарлардын чыныгы баасын аныктоо кыйындайт. Талап туура бааланбаса, тартыштык жаравалышы мүмкүн. Мамлекет адамдардын эмнени сатып алаарына түздөн-түз кийлигише албагандыктан, кээ бир товарларда узун кезектер пайда болушу ыктымал.

Социалисттик түзүлүш алгач 1917-жылы Россиядагы революциянын жыйынтыгында СССРде колдонулуп баштаган жана кийинчөрөөк башка өлкөлөр тарабынан да кабыл алынган. Ал болжол менен 70 жыл сакталып туруп, 1991-жылы жоюлган. Негизги себеби системанын натыйжалуулук

жагынан көйгөйлөрү болуп, капиталисттик өлкөлөр менен өнүгүү айырмасын жоюу мүмкүн болбай калган.

Учурда дээрлик өлкөлөрдүн баарында аралаш система орун алган. Кээ бир өлкөлөрдө мамлекеттин экономикага кийлигишүүсү азыраак болсо, кээ бирлеринде жогорураак. Бирок такыр кийлигишпей, рынок механизмине таштап салуу да туура болбойт. **Рынок ийгиликсиздиги орун алган учурларда мамлекеттик кийлигишүү шарт болуп саналат.**

Рынок ийгиликсиздиги негизинен төмөнкү учурларда келип чыгышы мүмкүн:

а) коомдук товарлар (мисалы, ички жана тышкы коопсуздуку, укуктарды коргоо, социалдык коргоо), бул товарлардын жеке сектор тарабынан өндүрүлүшү мүмкүн эмес, ошондуктан мамлекет элден салык чогултуп, өндүрөт;

б) тышкы натыйжалар жана экологияны коргоо (тышкы натыйжа он жана терс болуп бөлүнөт жана акча төлөбөстөн кандайдыр бир нерседен пайдалануу же зыян тартуу деп аныктама берүүгө болот, терс тышкы натыйжага мисал болгон экологияны булгоо сыйктуу маселелерде мамлекеттик кийлигишүү шарт);

в) атаандаштыктын бузулушу жана антитресттик (биригүүгө каршы) мыйзамдар (ишканалар, өзгөчө олигополия рыногу учурунда, тресттик же картельдик келишим аркылуу келишип, монополия болууга аракеттениши мүмкүн, бул керектөөчүлөргө чоң зыян алып келиши ыктымал. Мындан тышкарлы, табигый монополия (мисалы, электр энергиясы менен камсыздоо, жылуу суу, кабелдик телефон) учурунда мамлекет керектөөчүлөрдү коргоо саясатын жүргүзөт;

г) маалыматтын жетишсиздигинен келип чыккан рисктерди азайтуу үчүн сапат, саламаттыкты сактоо жана коопсуздуку тармактарында стандарттарды иштеп чыгуу (маалымат асимметриясынын алдын алуу, мисалы, рак риски бар же бийик тоолуу жерлерде иштеген жумушчуларга жогору эмгек акы төлөө, товарлардын сапаттык стандарттарын түзүү);

д) кирешенин бөлүнүшүндө теңсиздик жана салык саясаты (рынок системасында кирешенин бөлүнүшүндө теңсиздик барган сайын өсүп кетиши мүмкүн, мамлекет салык саясаты менен мууну азайтууга аракет кылат).

МИКРОЭКОНОМИКА ЖАНА МАКРОЭКОНОМИКА

Экономика илиминде теориялар эки негизги багытка бөлүнөт. Жеке адам, үй-чарба же фирмалар сыйктуу экономикалык агенттердин чечимдерин изилдеген теориялар микроэкономиканы түзөт. Улуттук өндүрүш же улуттук киреше, баалардын жалпы деңгээли, жумушсуздук сыйктуу жалпы экономиканы камтыган теориялар макроэкономиканы түзөт.

Жогоруда каралган ресурстарды толук колдонуу маселеси «жумуштуулук жана улуттук киреше теорияларында» каралат.

Ресурстардын туура колдонулушу маселеси үч негизги суроонун жообуна байланыштуу. Бул багытта «кайсы товарлар кандай көлөмдө өндүрүлөт?» суроолору «баа теориясын»; «өндүрүштө кайсы ресурстар жана кайсы өндүрүш ыкмалары колдонулат?» суроосу «өндүрүш теориясын»; «өндүрүш кимдер үчүн жасалат?» суроосу «бөлүшүү теориясын»; экономикалык эффективдүүлүк темасы «бакубаттык теориясын» түзөт.

Өндүрүш мүмкүнчүлүгүн жогорулатуу маселеси «өсүү жана өнүгүү теориясында» каралат.

Микроэкономика нарк теориясы менен бакубаттык теориясынан турат. Нарк теориясы болсо баа теориясы, өндүрүш теориясы жана бөлүшүү теорияларынан түзүлөт. Макроэкономика болсо улуттук киреше жана жумуштуулук теориясы менен экономикалык өсүү жана өнүгүү теорияларынан турат.